

Irena Urbaniak

Wojewódzka Biblioteka Publiczna-Książnica Kopernikańska w Toruniu

e-mail: iu@ksiaznica.torun.pl

D

Druki elbląskie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Analiza tematyczna. Proweniencja (część II)

Irena Urbaniak jest pracownikiem Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. W 2006 r. ukończyła kierunek Bibliotekoznawstwo i informację naukową na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Pracę magisterską pt. *Dział Zbiorów Specjalnych Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu (1923–2004)* (mps pracy magister., Toruń 2006) napisała pod kierunkiem dr hab. Iwony Imańskiej (prof. UMK). Opublikowany w t. 13 artykuł pod tytułem *Druki elbląskie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Analiza formalna (część I)* jest jej debiutem.

Słowa kluczowe: Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, Elbląg, Toruń, starodruki, analiza tematyczna, proveniencja

Streszczenie: Artykuł zawiera analizę tematyczną XVI–XVIII-wiecznych druków elbląskich, które są obecnie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej. Została w nim także omówiona proveniencja tych druków oraz źródła ich pochodzenia. Tematyka omawianych starodruków jest dosyć bogata. Znajdują się wśród nich zarówno dzieła naukowe, jak i literatura piękna, religijna oraz prace prawno-polityczne. Wśród autorów tych prac znaleźć można wielu nauczycieli ówczesnego Gimnazjum Elbląskiego. W artykule przybliżono postacie większości autorów omawianych druków. Proweniencja starodruków elbląskich została ustalona na podstawie autopsji autora artykułu. Analizowane druki pochodzą zarówno z bibliotek instytucjonalnych, jak i ze zbiorów prywatnych. Prawie każdy z nich zawiera ekslibris właściciela, bądź innego rodzaju znak własnościowy czy nawet odręczny wpis. Omawiany zbiór to 77 druków, które wydano w oficynach elbląskich. Wśród druków Książnicy Kopernikańskiej pochodzących z XVI–XVIII w. znajduje się 77 egzemplarzy wyłoczonych w drukarniach elbląskich. Ich analiza formalna: typograficzna, językowa i chronologiczna, została zamieszczona w części I artykułu, opublikowanym w numerze 13 „Folia Toruniensia”. W części II przeprowadzono ich analizę tematyczną oraz ustalono proveniencję na podstawie autopsji.

Tematyka starodruków elbląskich zachowanych w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej, mimo ich niewielkiej liczby, jest dosyć bogata, a wśród ich autorów znaleźć można wielu nauczycieli Gimnazjum Elbląskiego. Mimo licznych obowiązków znajdowali czas na twórczość literacką i naukową, do czego zmuszało ich często życie szkolne. Na rektorze spoczywał obowiązek wygłaszania przemówień i dostarczania tekstów sztuk dla teatru szkolnego. Ważniejsze mowy publikowano drukiem. Wszyscy nauczyciele pisali i wydawali liczne panegiriki na cześć kró-

łów polskich, dostojników miejskich itp. Zajmowali się też kwestiami naukowymi z różnych dziedzin, m.in. z filozofii, teologii i historii. Wyznaniowy charakter szkoły sprawiał, że większość rektorów i profesorów pisała tezy do dysput, czy też osobne rozprawki z zakresu teologii. Poziom naukowy tych prac był dość wysoki i odpowiadał wymogom ówczesnego stanu wiedzy¹.

Tabela 1. Zakres tematyczny druków elbląskich

Lp.	Tematyka druków	Liczba pozycji
1	literatura piękna	33
2	literatura naukowa	20
3	literatura religijna	13
4	literatura prawno-polityczna	6
5	varia (różne)	5

Najliczniejszą grupę, spośród analizowanych druków, stanowi literatura piękna – 33 pozycje. Wiele z tych druków zaliczyć można do literatury okolicznościowej. Spośród niej 14 to mowy napisane z okazji ślubów i pogrzebów. Pieśń weselna napisana na cześć nowożeńców to *epitalamium*. Ten gatunek literacki pojawił się już w starożytnej poezji greckiej i rzymskiej. Kontynuowany był w literaturze staropolskiej jako forma pism okolicznościowych, zwłaszcza w renesansowej twórczości polsko-łacińskiej². Przykładem takiej literatury może być elbląski druk, pochodzący ze zbiorów Książnicy Kopernikańskiej, autorstwa Jana Harnacka, który był kantorem w Gimnazjum Elbląskim, *Upominek powinności przyjaźliwej Czcii Wielce Godnemu...*³ wydany na uroczystość weselną kaznodziei Ephraima Oloffa i Krystyny Grasówny, mieszczyki elbląskiej⁴. Tekst ten został wyłoczony w oficynie Samuela Preussa w 1714 r.

Kolejnym rodzajem literatury okolicznościowej były panegiryki – utwory, najczęściej uroczyste, wysławiające daną osobę lub uświetniające ważne wydarzenie. Znane były już w starożytności. Wśród omawianych starodruków znajduje się utwór panegiryczny poświęcony biskupowi chełmińskiemu Andrzejowi Leszczyńskiemu⁵. Jest to *Illustrissimo et Reverendissimo Domino...* Joachima Pastoriusa opublikowane w 1650 r. w oficynie Achacego I Korella. Pastorius urodził się 15 września 1611 r. w Głogowie. Kształcił się początkowo na Śląsku, następnie rozpoczął w Niemczech studia uniwersyteckie, które musiał przerwać ze względu na trudną sytuację materialną po śmierci ojca. W latach 1631–1646 współpracował ze szkołami ariańskimi i odbywał podróże naukowe z polską młodzieżą ariańską do wielu krajów Europy. Studiował na wielu uczelniach Anglii, Niemiec, Francji i Niderlandów, gdzie w Lejdzie uzyskał stopień doktora medycyny. Tam też

¹ M. Pawlak, *Nauczyciele gimnazjum elbląskiego w latach 1535–1772*, Rocznik Elbląski (dalej: RE), R. 5: 1972, s. 149–150.

² J. Sokolski, *Leksykon literatury polskiej dla uczniów i nauczycieli. Literatura staropolska*, Wrocław 1999, s. 613.

³ Pełne tytuły wszystkich omawianych starodruków oraz ich autorzy znajdują się w cz. I artykułu, Folia Toruniensia, t. 13: 2013, s. 9–26.

⁴ S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość*, Gdańsk 1970, s. 124.

⁵ K. Kubik, *Joachim Pastorius: gdański pedagog XVII wieku*, Gdańsk 1970, s. 40.

ogłosił opracowane na podstawie dzieł Marcina Kromera kompendium historii Polski (do roku 1572) *Florus Polonicus*. Praca ta zdobyła duży rozgłos. Uzupełniana i poprawiana w kolejnych wydaniach, jeszcze w XVIII w., używana była jako podręcznik szkolny. W 1646 r. powrócił do kraju i osiadł na Wołyniu, gdzie prowadził praktykę lekarską oraz pracował naukowo m.in. nad historią Polski. Dzięki swoim pracom historycznym otrzymał tytuł historiografa i lekarza króla Jana Kazimierza. Na początku 1651 r. na zaproszenie Rady Miejskiej Elbląga objął posadę fizyka miejskiego i profesora historii w tamtejszym Gimnazjum. Na stanowisko rektora Gimnazjum Elbląskiego został powołany 3 grudnia 1652 r. Pastorius dał się poznać jako zwolennik przygotowania młodzieży do praktycznej działalności w życiu, dlatego zalecał nauczanie – obok łaciny i greki – prawa, polityki, ekonomii, geometrii, historii i innych nauk. Szczególny nacisk kładł na nauczanie historii, którą uważał za matkę wiedzy dla innych dziedzin. Poświęcił się pracy dydaktycznej, tworząc jednocześnie liczne panegiryki, epigramy i inne okolicznościowe utwory poetyckie dedykowane królowi, magnatom i patrycjuszom. W 1651 r. wydał w Gdańsku poszerzone wydanie *Florus Polonicus*. Na sejmie w 1662 r. został nobilitowany za zasługi naukowe i działalność w polskiej dyplomacji. W 1654 r. gdańska Rada Miejska zaproponowała Pastoriusowi objęcie profesury historii w Gimnazjum Akademickim, we wrześniu więc złożył w Elblągu rezygnację. Od pracy naukowej i dydaktycznej odrywały go obowiązki związane ze służbą królewską. Różnorodność zajęć spowodowała, że nie mógł podołać obowiązkom dydaktycznym w Gdańskim Gimnazjum Akademickim. Rezygnację z posady w szkole złożył 1 sierpnia 1667 r. i zajął się głównie działalnością publiczną i naukową. Pod koniec życia przeszedł na katolicyzm, a po śmierci żony w 1675 r. przyjął święcenia kapłańskie. Zmarł we Fromborku 26 grudnia 1681 r. i został pochowany w katedrze fromborskiej. Z małżeństwa zawartego przed 1643 r. z córką zamożnego kupca poznańskiego miał cztery córki i pięciu synów⁶.

Wśród druków z literatury pięknej znajduje się jeden wiersz autorstwa Jana Lange *Bey dem solennen Inaugurationis-actu des ... Johann Langen Bishero*. Druk ten został wyłoczony w 1746 r. w oficynie Samuela Gottlieba Preussa.

Jerzy Daniel Seyler był autorem utworu scenicznego wydanego w warsztacie Samuela Gottlieba Preussa w 1740 r., na pamiątkę 300-lecia wynalezienia druku. Omawiał w nim historię drukarstwa⁷. Utwór ten to znana w twórczości Seylera *Musa Elbingensis iubilans sive actus eucharisticus in memoriam secularem tertii ab...*

Autorem sztuk teatralnych był także Ernest König. Kilka z nich znajduje się w omawianym zbiorze. Jedną z nich jest *Ad Drama Virgilianum super Aenea Exule quod ad...* Sztuka ta wyszła spod pras drukarskich Achacego II Korella w 1691 r. W dorobku Königa jest również prospekt sztuki *Erinnys gothica in anniversariis*

⁶ L. Mokrzecki, *Pastorius Joachim*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 25, Wrocław–Warszawa 1980, s. 261–265.

⁷ K. Greczycho, *Oficyny elbląskie i ich druki w czasach Rzeczypospolitej*, [w:] *Starodruki elbląskie: wybór druków elbląskich z lat 1558–1772*, scenariusz wystawy, oprac. katalogu K. Greczycho, W. Długokęcki, Elbląg 1987, s. 51.

Gymnasii Elbingensis Encaeniis... z 1695 r., także wydany w oficynie Achacego II Korella.

Ernest König urodził się w rodzinie pastora 28 kwietnia 1635 r. w Kępach koło Stargardu Szczecińskiego. W latach 1655–1658 studiował, głównie filozofię, w Jenie i Lipsku. Po ukończeniu studiów uzyskał stopień magistra filozofii. W 1660 r. został profesorem wymowy i prorektorem w szczecińskim Królewskim Pedagogium, przekształconym wkrótce w Gimnazjum Akademickie. Już w tym okresie pisał rozprawy, głównie z zakresu logiki i retoryki. Wielkie uznanie zdobył za gruntowne wykształcenie, zdolności pedagogiczne i organizatorskie, ale wzbudził również niechęć za surowy stosunek do uczniów i nieumiejętność współpracy z przełożonymi, co spowodowało pierwsze w jego życiu konflikty z władzami. W 1667 r. został powołany na stanowisko rektora w Toruńskim Gimnazjum Akademickim. Długi okres rządów Königa w toruńskiej szkole należał do najświetniejszych w jej dziejach. Jednak narastający konflikt rektora z wpływowymi grupami mieszczaństwa doprowadził do jego dymisji w lipcu 1681 r. W 1685 r. został wybrany w Toruniu na ławnika staromiejskiego, jednakże König tego wyboru nie przyjął. W 1688 r. przyjął natomiast zaproszenie Rady Miejskiej Elbląga na stanowisko rektora miejscowego gimnazjum, którym kierował do śmierci – 1 października 1698 r. Ernest König należał do czołowych pedagogów swej epoki⁸.

Autorami prac z literatury pięknej, a których dzieła znajdują się w zgromadzonych przez Książnicę Kopernikańską zbiorach, są także: Jan Albinus – nauczyciel greki i poezji w Gimnazjum Elbląskim, autor *Carminis secularis Q Horat...*, 1605 oraz Fryderyk Hoffmann – profesor, konrektor i rektor gimnazjum w Elblągu⁹, autor *In Calendas Januarias, quondam apud Romanos...*, 1657.

Kolejną pozycję pod względem liczby druków w omawianym zbiorze zajmuje literatura naukowa (20 starodruków), do której włączono tezy, dysputy i mowy rektorów. Jedną z takich tez jest opracowana pod kierunkiem Chrystiana Jakuba Koitscha¹⁰ *Dissertatio exegetica de Christo ex Edom...* Została wydana w oficynie Samuela Preussa w roku 1728 i znajduje się wśród druków Książnicy Kopernikańskiej. Jeszcze jeden druk tego autora znajduje się w omawianym zbiorze, jest to *Ad Solemnia Orationes Inaugurales* z 1706 r.

Chrystian Jakub Koitsch urodził się 13 września 1671 r., w rodzinie rymarza Jana Koitscha zamieszkałego w Miśni. Po ukończeniu szkoły średniej studiował w Lipsku i Halle. W 1705 r. został zaproszony na urząd rektora Gimnazjum Elbląskiego. Stanowisko to objął 14 stycznia 1706 r. i pełnił je do śmierci. Był człowiekiem gruntownie wykształconym, pracowitym, cieszył się uznaniem rady miejskiej, która broniła go przed prześladowaniami seniora miejscowego duchowieństwa dr. Schelwiga, zarzucającego mu wyznawanie i głoszenie petyzmu. Mimo oczyszczenia się z tych zarzutów nadal podejrzewany był o sprzyjanie zwolennikom petyzmu. Koitsch położył duże zasługi dla gimnazjum przez stopniowe reformo-

⁸ S. Salmonowicz, *König Ernest*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej: SBPN), t. 2, Gdańsk 1994, s. 489–491.

⁹ M. Pawlak, *Nauczyciele gimnazjum elbląskiego*, RE, R. 6: 1973, s. 128, 147.

¹⁰ K. Greczycho, op. cit., s. 43.

wanie programów nauczania oraz przystosowywanie ich do wymagań pedagogiki wczesnego oświecenia. Pozostawił bogatą spuściznę literacką, związaną przede wszystkim z jego pracą w gimnazjum. Zmarł 21 sierpnia 1734 r.¹¹

Autorem dysput był również Jerzy Daniel Seyler, którego dzieła są dość licznie reprezentowane w omawianym zbiorze. Jest ich w sumie pięć. Dwa spośród nich to dysputy. Obie wyłożone w oficynie Chrystiana Kaspra Preussa. Pierwsza z nich to praca z 1 marca 1731 r. omawiająca podstawy prawne udziału Prus Królewskich w sejmikach. Też w niej zawartych bronił Chrystian Mikołaj Tolckemit przeciw Sebastianowi Fryderykowi von Braxein, szlachcicowi z Prus Książęcych i Janowi Jakubowi Moellerowi¹². Rozprawka ta liczyła 6 stron podzielonych na 12 paragrafów. Została napisana na podstawie dzieł Hartknocha, Hennenbergera, Lengnicha, Lilienthala, Schütza i elblążanina Meienreisa¹³. Druga z nich to dysputa z 15 marca 1731 r., w której uczeń Zygmunt Meienreis bronił rozprawki *O urzędzie gubernatora w Prusach*. Dysertacja ta liczyła 18 stron w formacie 16°, podzielonych na 15 paragrafów. Opracowano ją na podstawie *Kroniki Dusburga* oraz prac Długosza, Hartknocha, Bielskiego, Zamehla, Kromera, Lengnicha, Schütza i innych. Autorzy twierdzili, że urząd gubernatora pojawił się w Prusach po ich inkorporacji do Polski¹⁴. Seyler był też autorem druku z 1742 r. wyłożonego w warsztacie Samuela Gottlieba Preussa *Elbinga Litterata...* Jest to historia piśmiennictwa elbląskiego, która zawiera życiorysy i dorobek naukowo-literacki elbląskich uczonych¹⁵.

Jerzy Daniel Seyler urodził się 24 lutego 1686 r. w Spirze w Nadrenii, w rodzinie księgarza gdańskiego Gottfrieda i Urszuli von Braun. Zniszczoną przez wojska francuskie Spirę jego rodzice opuścili w 1689 r. Przez kilka lat przebywali we Frankfurcie nad Menem, a w 1694 r. dotarli do Gdańska, gdzie Jerzy Daniel uczęszczał do szkoły mariackiej i Gimnazjum Akademickiego. Studia uniwersyteckie odbył w Wittenberdze i Halle. Uzupełnił je podróżą naukową po Austrii, Francji, Niderlandach, Niemczech, Szwajcarii, którą odbył w charakterze naukowego opiekuna Rajnolda Bauera, syna kupca gdańskiego C. F. Bauera. Zwiedzili większość ówczesnych uniwersytetów i innych ośrodków nauki. Zatrzymywali się w nich na pewien czas, aby zapoznać się z profesorami, bibliotekami, a także w celu odbycia dysput. Posiadał więc Seyler wszechstronne wykształcenie oraz doskonałą znajomość nauki i szkolnictwa zachodniej Europy. W 1718 r. powrócił do Gdańska i pracował jako prywatny nauczyciel. 28 maja 1720 r. objął urząd konrektora w Gimnazjum Akademickim w Elblągu. Uczył też wymowy, historii i filozofii. Pisał i ogłaszał drukiem liczne pozycje związane z pracą w gimnazjum: programy nauczania, przemówienia, sztuki dla teatru szkolnego. W 1735 r. został rektorem Elbląskiego Gimnazjum Akademickiego oraz członkiem Królewskiej Akademii Berlińskiej. Kierując gimnazjum, starał się unowocześnić nauczanie: wprowadzał nowe podręczniki, dbał o nauczanie języków nowożytnych (polskiego, francuskie-

¹¹ M. Pawlak, *Nauczyciele gimnazjum elbląskiego*, RE, R. 6: 1973, s. 150.

¹² K. Greczycho, op. cit., s. 43.

¹³ M. Pawlak, *Dzieje gimnazjum elbląskiego w latach 1535 - 1772*, Olsztyn 1972, s. 150.

¹⁴ Ibidem, s. 150.

¹⁵ S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość*, Gdańsk 1970, s. 126.

go, niemieckiego), rozbudował blok przedmiotów historycznych. Seyler posiadał duży dorobek naukowy z historii Polski i Prus. Współpracował z braćmi Załuskimi, a dzięki dostarczonemu przez nich materiałowi źródłowym i literaturze (np. Woltera) opracował obszerną monografię o Stanisławie Leszczyńskim, która została wydana anonimowo w języku niemieckim w 1737 r. w Karlskrona. Napisał również studium o Fryderyku Wilhelmie, o prymasie Michale Radziejowskim, o Andrzeju Chryzostomie Załuskim. Odznaczał się dużym talentem muzycznym, grał na kilku instrumentach, próbował komponować utwory muzyczne. Z okazji 500-lecia założenia Elbląga napisał libretto do opery *Hermann von Balke* o założycielu miasta. Muzykę skomponował Jerzy Fryderyk Haendel. Opera została wystawiona w obecności kompozytora, podczas uroczystych obchodów jubileuszu. Seyler był żonaty z Zofią Eleonorą Rhode, córką burmistrza Elbląga, od 1725 r. Miał z nią czworo dzieci, ale wieku dojrzałego dożyła tylko jedna córka. Zmarł w Elblągu 20 grudnia 1745 r.¹⁶

Innym drukiem z literatury naukowej jest praca z numizmatyki o monecie polskiej i pruskiej Davida Brauna – *Ausführlich-historischer Bericht vom polnisch und preussischen Münz-Wesen...* z 1722 r., wytłoczona w oficynie Samuela Preussa. W zbiorach Książnicy Kopernikańskiej zachowały się trzy jej egzemplarze. David Braun osiedlił się pod Elblągiem około 1720 r., mając już za sobą bogatą przeszłość wojskową. Z czasem poświęcił się pracy naukowej¹⁷.

Jeszcze jeden druk z tej samej literatury wart jest choćby krótkiej wzmianki. To praca Jana Lange, w której autor omawia ciekawsze wydania Biblii znajdujące się w bibliotece gimnazjalnej¹⁸. Wyszła ona spod pras Johanna Gottlieba Nohrmanna w 1766 r. Jest to *Bibliorum quae in publica Gymnasii Elbingensis...*

Jan Lange urodził się w 1706 r. w rodzinie elbląskiego piekarza Jana Lange i Barbary z domu Brohst. Uczył się w miejscowym gimnazjum, a następnie studiował na popularnym wówczas uniwersytecie niemieckim w Jenie filozofię, historię, teologię, matematykę i fizykę. Po ukończeniu studiów był pastorem w Gera i ochmistrem dzieci hrabiego von Koppa i von Bolma-Baruthe'a. Do rodzinnego miasta powrócił w 1735 r. na wiadomość o możliwości otrzymania stanowiska konrektora w Elbląskim Gimnazjum. W 1746 r. awansował na rektora. Był sumiennym pedagogiem, zwolennikiem ostrożnego reformowania programów nauczania i przystosowania ich do wymogów ówczesnego życia. Zmarł 26 kwietnia 1781 r.¹⁹

Będąc przy omawianiu dzieł z literatury naukowej, znajdujących się w analizowanym zbiorze, warto jeszcze wymienić nazwiska znamienitszych autorów, rektorów Gimnazjum Elbląskiego: Ernesta Königa i Samuela Schelguiga oraz profesora tej szkoły Henryka Nicolai.

Trzy dzieła Königa z tej dziedziny wyszły spod pras drukarskich Achacego II Korella. Jeden z nich pochodzi z 1689 r. i jest to *Elenchus praelectionum et*

¹⁶ S. Salmonowicz, *Seyler Jerzy Daniel*, [w:] PSB, t. 36, Warszawa–Kraków 1995, s. 378–379.

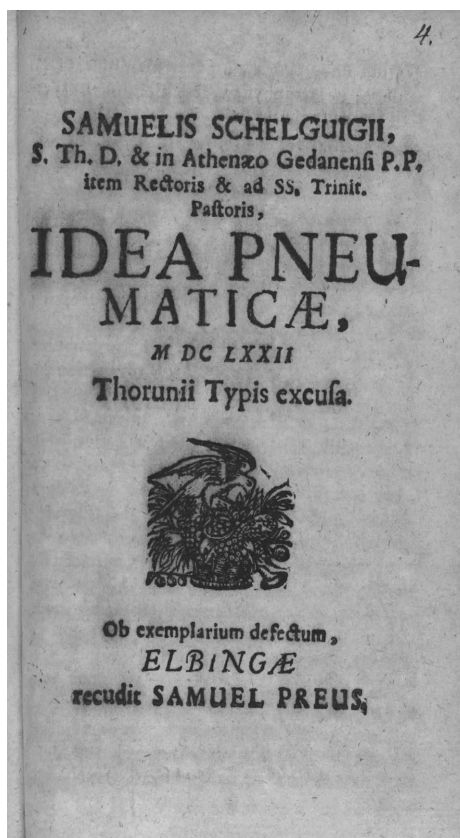
¹⁷ *Zasłużeni ludzie dawnego Elbląga. Szkice biograficzne*, red. M. Biskup, Wrocław 1987, s. 127.

¹⁸ K. Greczycho, op. cit., s. 51.

¹⁹ M. Pawlak, *Lange Jan*, [w:] SBPN, t. 3, Gdańsk 1997, s. 27.

operarum publicarum..., dwa inne zostały wyłoczone w 1690 r.: *Ad natalem Elbingensis Gymnasii, qui in...* oraz *De supremo Burggrafiatus axiomate indulgentia...*

Praca Samuela Schelguiga to *Idea pneumaticae*, którą wydał Samuel Preuss. Nie ma ona daty druku. Autor urodził się w Lesznie. Studiował w Wittenberdze filozofię i teologię. W 1668 r. został konrektorem Gimnazjum Toruńskiego, a wiosną 1673 r. objął stanowisko rektora Gimnazjum Elbląskiego. Jednak zrażony trudnościami finansowymi szkoły, jesienią tego samego roku, opuścił Elbląg. Otrzymał posadę profesora i bibliotekarza w Gdańskim Gimnazjum Akademickim. Pracował tam, a także w gdańskich kościołach, aż do śmierci 18 stycznia 1715 r. Pozostało po nim wiele dzieł naukowych i literackich²⁰.

Strona tytułowa pracy Samuela Schelguiga *Idea pneumaticae*, wydrukowanej w oficynie Samuela Preussa (S. Schelguig, *Idea pneumaticae*, 1672 (rz.) Thorunii Typis excusa, Elbingae 1672.).

Jedno z dzieł Henryka Nicolai, znajdujące się w analizowanym zbiorze to *De philosophiae studio cum Theologia conjungendo...* z 1651 r., które wyłoczył Achacy I Korell. Jego autor urodził się 7 maja 1605 r. w Gdańsku. Był synem sekretarza miejskiego Henryka i Barbary Petri. Uczył się w szkole Panny Marii, a od grudnia 1617 r. w Gimnazjum Gdańskim, skąd w 1620 r. udał się na

²⁰ Idem, *Nauczyciele gimnazjum elbląskiego*, RE, R. 6: 1973, s. 167.

studia zagraniczne, trwające ponad 10 lat. Studiował w Wittenberdze, Lipsku, Jenie, Marburgu, Altdorfie i Ingolstadium. Odbył podróż naukową do Niderlandów, a następnie studiował w Rostocku w latach 1627–1630. W roku 1631 został profesorem filozofii w Gdańskim Gimnazjum Akademickim. Brał czynny udział w życiu religijnym Prus Królewskich, co przysporzyło mu wielu wrogów i zmusiło do opuszczenia miasta. Przeniósł się wówczas do Elbląga, gdzie otrzymał stanowisko profesora honorowego. W Elbląskim Gimnazjum prowadził zajęcia z teologii i filozofii. Pod wpływem prześladowań ze strony kapituły warmińskiej, a zwłaszcza kanonika Ujejskiego, zmuszony był opuścić kraj. Szukał schronienia w Szczecinie, Frankfurtu nad Odrą, Berlinie. Wrócił w okresie najazdu szwedzkiego, zaraz po zajęciu Pomorza. Zmarł w Gdańsku 29 grudnia 1660 r., pozostawiając po sobie bogatą spuściznę z zakresu filozofii i teologii²¹.

Kolejny rodzaj literatury, jaki znajdujemy wśród starodruków elbląskich, to literatura religijna. Można tu znaleźć m.in. kazania – jest to rodzaj przemówień religijnych wygłaszanych przez kapłana w czasie nabożeństwa i ściśle związanych z liturgią. Mogą one stanowić komentarz do ewangelii i wtedy nazywane są homilią lub też mieć charakter tematyczny, wykładając zasady wiary i przekazując nauki moralne. Kazania pojawiają się już w literaturze wczesnochrześcijańskiej. W wiekach średnich początkowo systematycznie wygłaszali je tylko biskupi, później za sprawą zakonów żebraczych (dominikanów i franciszkanów) zwyczaj głoszenia kazań stał się powszechny²².

W omawianym zbiorze znajduje się kazanie Daniela Rittersdorffa wygłoszone 25 listopada 1764 r. w kościele pod wezwaniem św. Marii w Elblągu z okazji koronacji „Stanisława Augusta króla w Polsce i W. Ks. Na Litwie”²³. Druk ten został wyłoczony w 1764 r. w warsztacie Johanna Gottlieba Nohrmanna, jest to *Der Glückliche König dem der Herr der Erste und der Letzte ist ward an dem Hohen Krönungsfest des... Königes und... Herrn Stanisławi Augusti...*

Daniel Rittersdorff (1693–1770) był pastorem w kościele Mariackim, seniorem elbląskiego duchowieństwa. Posiadał dość duże i ciekawe zbiory biblioteczne. Jego biblioteka mieściła się w specjalnie do tego celu przystosowanym pomieszczeniu i często była obiektem zainteresowania gości przebywających w Elblągu²⁴.

Innym drukiem religijnym, znajdującym się w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej, jest wyłoczone w oficynie Samuela Preussa *Kurtzer Bericht von einer polnischen Information, welche im Nahmen Gottes auff Anhalten...* z 1716 r. autorstwa Efraima Oloff, czyli „Krótkie doniesienie o nauczaniu w języku polskim, które w imię Boga...” – druk o nauczaniu religii w języku polskim²⁵.

²¹ B. Nadolski, *Nicolai Henryk*, [w:] PSB, t. 22, Wrocław–Warszawa 1977, s. 707–709.

²² J. Sokolski, op. cit., s. 49.

²³ K. Greczycho, op. cit., s. 31.

²⁴ I. Imańska, *Biblioteki mieszczan elbląskich w XVIII wieku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia, 1993, z. 259, s. 155–156.

²⁵ S. Salmonowicz, *Efraim Oloff (1685–1735), pastor, profesor Gimnazjum Akademickiego w Toruniu, erudyta i miłośnik języka polskiego*, [w:] *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, red. M. Biskup, Warszawa 1982, s. 112.

Oloff urodził się niedaleko Węgrowa pod Warszawą 27 września 1685 r. Jego ojcem był Marcin – pastor w Węgrowie, a następnie w Toruniu. Pochodził on z rodziny przybyłej do Prus Królewskich z Danii. Efraim uczył się w Toruńskim Gimnazjum. Odszedł do Elbląga na stanowisko kaznodziei polskiego i niemieckiego, gdzie kontynuował swe zainteresowania dziejami języka polskiego, zapoczątkowane w Toruniu. W 1721 r. wrócił do Torunia na stanowisko kaznodziei w kościele św. Trójcy na Nowym Mieście. Do końca życia oddawał się pracy naukowej i swym zamiłowaniom bibliofilskim i bibliograficznym. Zastąpił się jako autor dziejów polskiego piśmiennictwa i tłumacz kościelnych pieśni niemieckich na język polski. Jako pierwszy w Toruniu zajął się problemami retoryki w języku polskim. Był czołowym erudytą epoki. Uznawany był za jednego z podżegaczy Tumultu toruńskiego (1724). Zmarł 15 lipca 1735 r.²⁶

Kolejnym drukiem w literaturze religijnej jest jedyne w omawianym zbiorze kancjonał *Seelen-Music oder: Neu Gesang-Buch darinn...Lutheri und anderer...* z 1703 r. wytoczony w firmie Samuela Preussa. Jest to śpiewnik opracowany przez Lutra i innych autorów, wraz z modlitewnikiem. Na karcie tytułowej posiada pieczęć Gimnazjum Toruńskiego. Zwraca uwagę specyficznym formatem 17 × 7 cm.

Spośród autorów kazań i dzieł teologicznych warto przypomnieć nazwiska Sebastiana Neogeorgiusa i Johanna Sartoriusa. Ich dzieła również znajdują się w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej. Wśród nich jest jedno z kazań Neogeorgiusa *Ein Predigt über die Wort unsers Herrn Jesu Christi...*, wytoczone w warsztacie Wolfganga Dietmara w 1561 r.

Sebastian Neogeorgius pochodził ze Świdnicy. Był pastorem ewangelickim, manifestował jawnie swój luteranizm. Jako pierwszy, w marcu 1558 r., rozdawał w elbląskim kościele Mariackim Komunię pod obiema postaciami, czego domagały się na sejmikach stany pruskie. Uważany był za radykalnego demagoga, nieprzebierającego w słowach i argumentach²⁷.

Autorem m.in. dzieł teologicznych był Johann Sartorius. W omawianej kolekcji znajdują się dwa takie druki, pochodzące z warsztatu Samuela Preussa. Pierwszy z nich, zachowany w trzech egzemplarzach, to *Decalogum ante Mosen, dissertatione theologica, ... publice tuebitur Johannes Sperber, ...*; drugi, zachowany w dwóch egzemplarzach, to *Decalogum ante Mosen, ... Gymn. Elbing. Rectoris tuebitur Johannes Steinröck...* Wszystkie zostały wydrukowane w 1700 r.

Johann Sartorius urodził się w 1656 r. w Preszowie na Słowacji w rodzinie luteranckiej. W latach 1673–1681 studiował w Tybindze i Wittenberdze. W 1682 r. został profesorem w Toruńskim Gimnazjum. W tym czasie rozwinął ożywioną działalność dydaktyczną i naukową. W 1699 r. elbląska Rada Miejska zaprosiła go na stanowisko rektora i 12 maja powierzyła mu to stanowisko. Kierował gimnazjum do 1704 r., jednak zrażony trudnościami finansowymi wyjechał z Elbląga i przeniósł się do Gdańska. Otrzymał tam posadę profesora poezji i retoryki, którą sprawował przez 25 lat. Zmarł 27 marca 1729 r. Opublikował ponad 150 prac,

²⁶ A. Tujakowski, *Z dziejów drukarstwa i piśmiennictwa na Pomorzu. 400 lat drukarstwa w Toruniu 1569–1969*, Toruń 1970, s. 71–72.

²⁷ J. Lassota (recenzja artykułu), *Alojzy Szorc – Stanisław Hozjusz a reformacja w Elblągu*, RE, R. 6: 1973, s. 243.

głównie po łacinie i po niemiecku. Oprócz rozpraw z filozofii i teologii wydał wiele panegiryków, wierszy, tez, dysput uczniowskich, programów szkolnych itp.²⁸

Nieznaczną liczbę druków w omawianej kolekcji stanowi literatura prawno-polityczna. Jest to zaledwie 6 pozycji. Jeden z tych druków przedstawiał ówczesne sprawy ustrojowe i został wydany w dwóch językach: łacińskim *Resultatum utriusque ordinis civitatis Elbingensis...* i niemieckim *Schluss beyder Ordnungen der Stadt Elbing....* Wytłoczony został w 1766 r. w oficynie Johanna Gottlieba Nohrmanna. W zbiorze tym znajdują się także uchwały Rady Miejskiej. Pierwsza z nich, *Revidirte Feuer – Ordnung der Stadt Elbing...*, pochodzi z roku 1696. Wydrukowana została w warsztacie Achacego II Korella. Jest to poprawiona uchwała Rady Miasta Elbląga o postępowaniu w razie wybuchu pożaru²⁹. Druga z uchwał, *Revidirte Hochzeit – und Tauff – Ordnung der Stadt Elbing...*, wyszła spod pras Samuela Preussa w roku 1709. Jest to uchwała Rady Miasta Elbląga w sprawie wesel i chrzcin³⁰.

Dorobek pisarski omawianych czasów to przeważnie druki związane ze sprawami religijnymi, a więc kazania i dzieła teologiczne, modlitewniki i kancjonały. W XVII w. rozpowszechniły się masowo wydawane różnego rodzaju druki okolicznościowe, a przede wszystkim mowy pogrzebowe, weselne i inne, uświetniające uroczystości rodzinne i urzędowe. Pojawia się literatura społeczna, mowy polityczne, wreszcie – w związku z rozwojem szkolnictwa – literatura naukowa i piękna. Wydawniczo były to najczęściej druki drobne, chętnie przez drukarzy tłoczone, ponieważ zwiększały rentowność ich warsztatów. W obecnym czasie wydawnictwa te, często oprawione w klocki introligatorskie, stanowią wspaniałe i często jedyne źródło informacji przy badaniu ówczesnej historii³¹.

Ustalono, że omawiane druki pochodzą zarówno z bibliotek instytucjonalnych, jak i ze zbiorów prywatnych. Prawie każdy z druków zawiera exlibris właściciela, bądź innego rodzaju znak własnościowy czy nawet odręczny wpis. Tylko jeden z nich, *Illustrissimo et Reverendissimo Domino* Joachima Pastoriusa, nie ma żadnych dodatkowych informacji, poza datą nabycia.

Tabela 2. Pochodzenie druków elbląskich

Proweniencja	Liczba druków
Biblioteka Gimnazjalna w Toruniu	58
Biblioteka Rady Miasta Torunia	12
Biblioteka Towarzystwa Copernicus – Vereins	1
Biblioteka kościelna Gminy Ewangelickiej	1
Prywatna biblioteka Henryka Strobanda	1
Prywatna biblioteka Krzysztofa Henryka Andrzeja Gereta	1
Prywatna biblioteka Jana Harnacka	1
Z antykwarjatu Gselliusa	1
Bez proveniencji	1

²⁸ S. Salmonowicz, *Sartorius Johann*, [w:] PSB, t. 35, Warszawa–Kraków 1994, s. 238–239.

²⁹ K. Greczycho, op. cit., s. 35.

³⁰ Ibidem, s. 35.

³¹ H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław 1983, s. 183.

Jak widać, najwięcej elbląskich druków pochodzi ze zbiorów toruńskiej Biblioteki Gimnazjalnej. Każdy z nich zawiera pieczęć gimnazjum, ze zbiorów którego pochodzi. Początki biblioteki sięgają końca XVI stulecia i są ściśle związane z istniejącą wówczas szkołą miejską, przekształconą w 1568 r. w Gimnazjum. Wyższe klasy tegoż gimnazjum mieściły się w byłym klasztorze franciszkańskim. Szkoła przejęła bogaty księgozbiór po zakonie. Najcenniejsze zbiory to liczne rękopisy średniowieczne. Do zgromadzonych w budynku ksiązek dochodziły jako dary nowe książki i pomoce dydaktyczne³². Były one zaczątkiem księgozbioru późniejszej Biblioteki Gimnazjalnej, która została utworzona z inicjatywy burmistrza Torunia Henryka Strobanda w 1594 r. Zasługi Strobanda dla rozwoju kultury umysłowej miasta są nieocenione. On sam ofiarował bibliotece swój własny księgozbiór³³.

Jeden z omawianych druków, którego autorem jest Sebastian Neogeorgius, *Ein Predigt über die Wort...* pochodzi prawdopodobnie z prywatnej kolekcji Strobanda, gdyż widnieją na nim odręczne notatki z podpisem burmistrza.

Henryk Stroband urodził się 14 listopada 1548 r. Był synem burmistrza Jana Strobanda. Jego przodkowie pochodzili z Frankfurtu nad Odrą. Do Torunia przybyli jednak z Gdańska w 1521 r. Henryk uczył się w Toruniu i w Świdnicy na Śląsku. Studiował na uniwersytecie we Frankfurcie i Tybindze. Przebywał w Strasburgu i Bazylei. Do Torunia powrócił na początku 1574 r., gdzie w maju tego samego roku ożenił się z córką kupca gdańskiego Katarzyną Soldau, z którą miał 11 dzieci. Wykształcenie prawnicze pozwoliło mu na prowadzenie działalności publicznej i już w 1575 r. został ławnikiem staromiejskim, a w 1587 r. został burmistrzem Torunia, którą to funkcję pełnił do końca życia. W okresie jego działalności miasto przeżywało pomyślny okres rozwoju. Dużą rolę odegrał jako reorganizator szkolnictwa miejskiego. Stroband pragnął, aby Gimnazjum Toruńskie zapewniało młodzieży wykształcenie akademickie. Wzorem dla niego była poznana w Strasburgu szkoła Jana Sturm³⁴. Dzięki jego trosce o poziom i znaczenie szkoły, szybko osiągnęła popularność i rozgłos, a co za tym idzie licznych uczniów z różnych regionów i krajów. Wkrótce stała się sławną uczelnią w Rzeczypospolitej³⁵. Henryk Stroband zasłynął także jako posiadacz najznakomitszej biblioteki prywatnej w Toruniu w końcu XVI w. W księgozbiórze Strobanda przeważały dzieła filologiczne, filozoficzne i pedagogiczne, ale były także publikacje historyczne i prawnicze. Część swojej biblioteki, głównie prace z dziedziny prawa, ofiarował bibliotece Rady Miejskiej. Okolicznościowe dary czynił dla biblioteki gimnazjalnej. Jednak główny zbiór przekazał jeszcze za życia swojemu szwagrowi, doktorowi medycyny Marcinowi Mochingerowi. Był to znakomity bibliofil i posiadacz bogatej

³² S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa Torunia w dobie renesansu, reformacji i wczesnego baroku*, [w:] *Historia Torunia*, t. 2, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 250.

³³ J. Waluszewska, *O drukarni, bibliotece i Gimnazjum toruńskim*, [w:] *Szkice toruńskie (XIII–XVIII w.)*, red. S. Hoszowski, Warszawa 1957, s. 194–195.

³⁴ H. Ritz, *Henryk Stroband (1548–1609) burmistrz i promotor Gimnazjum Akademickiego w Toruniu*, [w:] *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, red. M. Biskup, Warszawa 1982, s. 37–41.

³⁵ A. Lewandowska, *Biblioteka Gimnazjum Akademickiego w Toruniu*, [w:] *Księga pamiątkowa uroczystego obchodu 60-lecia Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w jubileuszowym roku 750-lecia Torunia*, Toruń 1988, s. 22.

biblioteki rodzinnej. Księgozbiór Strobanda – humanisty i prawnika oraz biblioteka Mochingera, w której przeważały dzieła z zakresu medycyny i przyrodoznawstwa – po śmierci tego drugiego, zostały przekazane bibliotece Gimnazjum. Zrobiła to żona Mochingera na życzenie Strobanda³⁶.

Biblioteka Gimnazjalna, oprócz funkcji szkolnej, pełniła również rolę biblioteki publicznej, dlatego też zdecydowano o nadaniu jej nazwy Bibliotheca Publica Mariana. Jej zbiory udostępniano mieszkańcom na określonych zasadach³⁷. Zbiory były stale pomnażane przez dary profesorów gimnazjalnych i patrycjat toruński, zakupy z funduszy miejskich, wprowadzenie jednego z najwcześniejszych w Polsce systemu egzemplarza obowiązkowego, a także poprzez dary poszczególnych właścicieli prywatnych księgozbiorów³⁸. Wśród tych ostatnich wyróżniają się szczególnie biblioteki: Strobanda – Mochingera, medyczna – Jana Mathesiusa, sekretarza miasta – Henryka Böttichera.

W 1604 r. nabyto dla biblioteki księgozbiór wybitnego pisarza polskiego XVI w., teologa luterańskiego, kaznodziei toruńskiego – Erazma Glicznera (1535–1603). Jego biblioteka składała się z dzieł Ojców Kościoła. Gliczner był autorem pierwszego druku toruńskiego – rozprawy z dziedziny teologii – *Assertiones aliquot pro baptismo infantium*, Toruń 1569³⁹.

W wieku XVIII zbiory biblioteki powiększyły się o część bardzo cennego księgozbioru Krzysztofa Henryka Andrzeja Gereta, kaznodziei przy Kościele Najświętszej Marii Panny w Toruniu. Z biblioteki Gereta pochodzi druk autorstwa protestanckiego kaznodziei, autora licznych prac Samuela Korella *Heliotropium Elbingense...* wytłoczony w elbląskiej oficynie Achacego I Korella, a znajdujący się obecnie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej. Widnieje na nim exlibris właściciela.

³⁶ S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa Torunia...*, s. 254.

³⁷ Ibidem, s. 250.

³⁸ A. Tujakowski, op. cit., s. 153.

³⁹ A. Lewandowska, *Księgozbiór religioznawczy i teologiczny Biblioteki Gimnazjalnej w Toruniu*, *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 5: 1993, s. 43.

20

AFFECTUS TESSERA

erga
Dn. Sponsum maximè Reverendum & Clarissimum Theologum

SAMUELEM CORELLIUM

Felici Omine

cum

Nobilissima Virgine

REGINA SZIRAKOWSKIA

Pacta Thori renovantem,

Allusio ad Nomen Lectiss. Sponsæ.

VIRTUS, NOMEN, HONOR, tres sunt Clarissime Sponse
REGINÆ, mundus quas peramanter habet.
REGIBUS & tales REGINÆ dantur HONORE
Ipsas in Celsum ponit & Aula Thronum.
NOMINE REGINAM simul ac VIRTUTE coruscant
Dum Sponsam ducis jam nove Sponsæ Novam.
Ut REGINA diu vivat feliciter, opto,
Tuq; Regas ipsam, quò regat ipsa domum.

Allusio ad Nomen Dn. Sponsi.

Blandidulo dicit vultu Neonympha, quod opto
Est nisi CORALIUM, dicit & ecce capit
CORALIUM vivum, cui fulgens Enthea virtus
Hoc me CORALIUM necit Amore sibi.

M. LEHWALD Reipub.
Elbing, Consul.

Elbingæ, Typis Achatii Corellii, Anno M, DC, LXXVIII,

Strona tytułowa książki Martina Lehwalda, wydrukowanej w oficynie Samuela Korella (M. Lehwald, *Affectus tessera erga Dn. Sponsum... Samuelem Korellium felici omine cum... Regina Szirakowska Pacta Thori renovantem...*, 1678).

66
Reverendo Doctissimoq;

DN. SAMUELI CORELLIO

Past. Elbing.

Publicæ Faustitati additurus Votum, & ut Vigoris hos
Gaudiorumq; Rivos DEUS facere velit perennes,
Conjugium novæ Felicitati haud obnoxium
gratulatur

GOTOFREDUS ZAMELIUS
Conf. Elbing.

Ompater, & nostro mihi Sangvine junctæ CORELLI,
dulce Gregi sacro, Palladi dulce Caput,
Poscebas Carmen, Thalami cum Festa prioris
ex Voto caderent candidiora Tuo.

Tunc mihi non licuit meditatâ ludere Venâ
Conjugii Pignus me capiente mei.
Nunc Morbo mea Juno Vices, Libitina Cupresso
Fratris, in atratum vertit agitq; melos.
Opto tamen, favcant his porrò Sidera Tædis,
Prosperitasq; novo jam Tibi Fonte fluat,
Duxit in Autumnum Ver nubile Conditor Ævi:
hoc niteat Vestro Ver sine Fine Thoro!

ELBINGÆ, Typis ACHATII CORELLI, die 8. Novemb. Anno 1678.

Strona tytułowa książki Gottfrieda Zameliusa, wydrukowanej w oficynie Samuela Korella (G. Zamelius, *Reverendo Doctissimoque... Samueli Korellio Past. Elbing... Conjugum novae Felicitati haud obnoxium gratulatur...*, Elbingae 1678).

Krzysztof Henryk Andrzej Geret urodził się w 1686 r. w Roth koło Ansbach w Bawarii. Wszyscy Geretowie, zaczynając od pradziada, należeli do stanu duchownego. Krzysztof Henryk po odbyciu studiów w Jenie również został duchownym i pełnił obowiązki kapelana przy wojsku. W 1713 r., wraz ze swym regimenterem będącym w służbie saskiej, trafił do Torunia i tutaj osiadł. W 1718 r. ożenił się z Elżbietą Schloss, córką nieżyjącego już wtedy ławnika staromiejskiego i aptekarza Daniela Schlossa. W 1723 r. został Geret seniorem pastorów protestanckich w Toruniu. Do jego obowiązków należało zwoływanie synodów i przewodniczenie im, zarządzanie sprawami zewnętrznymi zborów, a nawet posiadanie w swym ręku pewnego rodzaju prawa sądowego. W 1724 r. w wyniku krwawych zajęć między katolikami a protestantami (zw. Tumultem toruńskim) zmuszony był opuścić miasto na pewien czas. Wkrótce jednak powrócił i już na stałe pozostał w Toruniu. Krzysztof H. A. Geret zmarł 9 lipca 1757 r., a jego pogrzeb stał się uroczystością wielkomięską, gdyż był to człowiek, który wywierał wielki wpływ na życie duchowe miasta⁴⁰. Krzysztof Geret był też erudytą, bibliofilem, posiadał ogromną bibliotekę. Ciągłe ją wzbogacał, kupując nie tylko pojedyncze egzemplarze, lecz także całe księgozbiory, m.in. zbiór gdańszczanina Efraima Praetoriusa (1657–1723), zawierający ponad 500 druków, w tym wiele rzadkich toruńskich druków okolicznościowych, które często posiadały cenne uwagi bibliograficzne właściciela. Po śmierci Gereta biblioteka została sprzedana na trzech oddzielnych aukcjach w latach 1764–1768. Z okazji aukcji został wydany trzyczęściowy katalog, jednak nie zachował się do czasów dzisiejszych. Znaczną część księgozbioru zakupił rektor Kries na aukcji w 1768 r. dla toruńskiego Gimnazjum Akademickiego za kwotę 470 złp 27 gr. Znak własnościowy biblioteki Gereta jest najlepiej znanym exlibrisem toruńskim. Exlibris ten składa się z herbu i tablicy umieszczonej pod nim. Zaczniemy od czarnobiałego herbu (barwy heraldyczne oddano za pomocą szrafowania). Na tarczy z bordiurą srebrną w polu dwudzielnym w pas od czoła srebrnym, feniks niebieski z rozpostartymi skrzydłami, od podstawy purpurowym, trzy prawo skośne pasy złote. Hełm prętowy z prętami złotymi i obramowaniem obojczyka tej samej barwy. Zawój złoto-purpurowy. Labry srebrne z podbiciem, zapewne błękitnym. Klejnot – dwie trąby myśliwskie, zapewne złote, między którymi pacholek srebrny, ubrany w czapkę, kaftan i pas złoto-purpurowe, w każdej ręce gałązka konwalii, zapewne złota⁴¹.

⁴⁰ M. Dunajówna, *Z dziejów toruńskiego czasopisma „Thornische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” (1760–1772)*, Toruń 1960, s. 31–32.

⁴¹ Reprodukcyjne ekslibrisu: Z. Mocarski, *Exlibris łowicki O.O. Bernardynów, jego właściciel. Exlibrisy Toruńskie (urywek)*, Toruń 1947, s. 41. Opis herbu (blazonowanie) wykonano na podstawie: W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, Kraków 1999; J. Szymański, *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa 2001; idem, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001; L. Chmielewski, *Tajemnice herbów polskich*, Poznań 2005; R. T. Komorowski, *Ilustrowany przewodnik heraldyczny*, Warszawa 2007.

Exlibris Krzysztofa Gereta (Z. Mocarski, *Exlibris łowicki O.O. Bernardynów, jego właściciel. Exlibrisy Toruńskie* (urywek), Toruń 1947, s. 41.).

Pod herbem znajduje się tablica ozdobiona w górnych rogach głowami pie-sków i liśćmi lauru. Na tablicy widnieje napis: „Bibliothecae Christophori HeINRici Andreae Geret, S[acrae] Maj[estatis] Prusicae in Judicio Regni sacro, Principis item Onoldini in rebus Sanctoribus, Consiliarii, Sacrorum repurgatorum eorumdemque Ministerii apud Thorunenses Primarii et Senioris”. Na szczególną uwagę zasługuje wyróżnienie w imieniu HeINRici liter I.N.R.I. (Jesus Nazareus Rex

Judeorum), które są zwykle zamieszczane w przedstawieniach Chrystusa Ukrzyżowanego. Miało to podkreślić stan duchowny Gereta⁴².

Biblioteka Gimnazjalna była nadal wzbogacana. Kolejnym źródłem nowych książek były zapisy testamentowe. Decyzje takie podejmowano wielokrotnie, zwłaszcza w kręgu pastorów, profesorów i patrycjatu. Z czasem stała się księgozbiorem uczelni o ambicjach naukowych. Posiadała w swych zbiorach podstawową literaturę dydaktyczną (teksty klasyków greckich i rzymskich, dzieła teologiczne, podręczniki), dzieła z wielu dziedzin wiedzy: filozofii, historii, prawa, polityki oraz nauk przyrodniczych z medycyną włącznie. W miarę swojego rozwoju wzbogacała się o coraz bogatsze zbiory pomocy dydaktycznych (mapy, globusy, instrumenty), dzieła sztuki, obrazy, znaleziska archeologiczne, a nawet szkielety anatomiczne⁴³.

Kolejne 12 druków wyłoczonych w oficynach elbląskich, a znajdujących się w Książnicy Kopernikańskiej, pochodzi ze zbiorów Biblioteki Rady Miasta. Druki pochodzące z tej biblioteki można odróżnić od innych, gdyż na oprawie mają wyłoczony herb Torunia⁴⁴. Rada miejska sprawowała władzę nad szkolnictwem miejskim w sposób uporządkowany przez Kolegium Scholarchów. W jego skład wchodził: jeden z burmistrzów, jeden rajca i jeden ławnik miejski, rektor Gimnazjum, jeden profesor, jeden z kolegów (nauczyciel niższych klas). Jednak fachowy nadzór na co dzień spoczywał w ręku rektora Gimnazjum. Rada Miasta posiadała zgromadzony podręczny księgozbiór, który w roku 1594 przekazała Bibliotece Gimnazjalnej. Potrzeby praktyczne spowodowały, że od 1602 r. ponownie zaczęto gromadzić podręczną biblioteczkę dla potrzeb władz Torunia. W XVII w. rozwinęła się, ale podczas oblężenia miasta przez Szwedów w 1703 r. i pożarze Ratusza uległa prawie całkowitemu zniszczeniu⁴⁵.

Spośród omawianych druków elbląskich jeden pochodzi z Biblioteki niemieckiego Towarzystwa Kopernikańskiego (Bibliothek der Copernicus – Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn). Jest to druk z 1781 r. *Confession, oder: Kurzes und einfältiges Glaubensbekenntniss derer...* Na jego karcie tytułowej znajduje się pieczęć własnościowa Copernicus-Verein. Biblioteka ta została założona w 1855 r. Jej księgozbiór miał charakter ściśle naukowy. Zawierał zbiory kopernikanów i astronomicznej literatury naukowej oraz materiały z zakresu sztuki Torunia i regionu. Wśród innych bibliotek wyróżniała się bardzo dobrze opracowanym katalogiem kartkowym, a także szeregiem publikacji różnych towarzystw niemieckich i zagranicznych, z którymi Towarzystwo Copernicus-Verein współpracowało w zakresie wymiany publikacji naukowych. Biblioteka ta jako pierwsza w Toruniu realizowała taką międzynarodową wymianę. Dzięki temu w Książnicy Kopernikańskiej znajdują się takie wydawnictwa, jak np. amerykańskiego Smithsonian Institution, Belgijskiego Obserwatorium Królewskiego w Brukseli, Belgijskiej Akademii Królewskiej czy Muzeum Północnego w Sztokholmie. W 1903 r.

⁴² K. Wyszomirska, S. Wyszomirski, *Toruński ekslibris XVIII wieku w zbiorach Książnicy Miejskiej w Toruniu*, s. 22.

⁴³ S. Salmonowicz, *Kultura umysłowa Torunia...*, s. 251–252.

⁴⁴ J. Waluszewska, op. cit., s. 195.

⁴⁵ Ibidem, s. 182, 195, 218, 250, 254.

ukazał się drukowany systematyczny „Katalog der Bibliothek des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn”⁴⁶.

Z jednej z kościelnych bibliotek pochodzi *Sors protoplastorum germine Davidis correctae...* z 1706 r. autorstwa Johanna Sartoriusa. Na odwrocie okładziny tzw. klocka introligatorskiego, zawierającego starodruk, widnieje odręczny napis: *ex Bibliothek Ministerii Thoruniensi*. Była to biblioteka toruńskiego zboru ewangelickiego, mieszczącego się na Starym Mieście. Znakiem proveniencyjnym tej biblioteki były charakterystyczne białe naklejki z niebieską obwódką, na których wpisano sygnatury składające się z symboli literowych, cyfr rzymskich i arabskich (np. A.II.19). Na wielu drukach znajdują się różne warianty pieczętek tejże parafii, a dodatkowo na niektórych egzemplarzach widnieją odręczne napisy, jak np. na klocek introligatorskim, zawierającym interesujący nas druk. Biblioteka Zboru Ewangelickiego Staromiejskiego powstała około 1753 r. i mieściła się najpierw w kaplicy w Dworze Artusa, a później od 1756 r. przy kościele św. Krzyża – obecnie kościół oo. Jezuitów. Do dnia dzisiejszego nie zachował się, niestety, żaden spis tego księgozbioru⁴⁷.

Jedyny w omawianej kolekcji druków elbląskich polskojęzyczny utwór Jana Harnacka *Upominek powinności przyjaźliwej...* z 1714 r. został ofiarowany bibliotece przez samego autora. Zachowany w Toruniu egzemplarz jest odbitką kserograficzną oryginału.

Jan Harnack urodził się w Olsztynku. Studia wyższe ukończył w Królewcu. Był kantorem w Gimnazjum Elbląskim od 1695 r. aż do śmierci. Prawdopodobnie udzielał też prywatnych lekcji języka polskiego. Był autorem wielu łacińsko-polskich leksykonów, cenionym przez współczesnych mu polonistą. Zmarł w 1733 r. jako sędziwy staruszek (w literaturze występuje też rok 1735 jako rok śmierci Harnacka)⁴⁸.

Kolejny druk elbląski, autorstwa Joachima Mörlina *Contra Sacramentarios...* 1561, został nabyty w 1935 r. z antykwiariatu Gselliusa. Antykwiariat ten mieścił się w Berlinie i istniał od 1737 r., prawdopodobnie do co najmniej 1937 r.⁴⁹

Nieznana jest natomiast proveniencja innego elbląskiego druku *Illustrissimo et Reverendissimo Domino...* 1650 Joachima Pastoriusa. Wiadomo tylko, że został nabyty w 1928 r.

Dzieje Torunia pokazują, jak ważna i popularna była tu książka. Istniała na terenie Polski Północnej, dawnych Prus Królewskich, ogromna tradycja posiadania książki i korzystania z niej. Toruń miał jedno z najwcześniejszych księgozbiorów klasztornych i kościelnych, a także biblioteki niezwiązane z instytucjami kościelnymi⁵⁰. Biblioteki instytucjonalne związane były z zatwierdzonymi ustawami i rygorami normującymi je. Inaczej było z istniejącymi bibliotekami prywatnymi. Zbiory te cechowała dowolność i różnorodność. Ich treść, wielkość, wygląd zale-

⁴⁶ Z. Mocarski, *Książka w Toruniu do roku 1793. Zarys dziejów*, Toruń 1934, s. 16.

⁴⁷ J. Milewska, *Książki z kolekcji Jakuba Zablera (1670–1753) w zbiorach Biblioteki UMK w Toruniu*, *Rocznik Toruński*, R. 26: 1999, s. 72, 74–76.

⁴⁸ M. Pawlak, *Nauczyciele gimnazjum elbląskiego*, *RE*, R. 6: 1973, s. 143.

⁴⁹ M. Szymański, *Świat starych książek. (Antykwiariat księgarski)*, Warszawa 1989, s. 246.

⁵⁰ A. Lewandowska, *Biblioteka Gimnazjum Akademickiego w Toruniu...*, s. 23.

żał tylko od możliwości i gustów właścicieli⁵¹. Sytuacja gospodarcza ówczesnego Torunia sprzyjała rozwojowi kultury umysłowej, a co za tym idzie gromadzeniu księgozbiorów prywatnych. Niektóre z nich z czasem stawały się zbiorami bibliofilskimi. W ciągu wieków w dużej mierze wzbogacały biblioteki instytucjonalne⁵².

Ten archiwalny księgozbiór, w większości zachowany z okresu świetności szkoły toruńskiej, stanowi nieocenioną skarbnicę dla badaczy naukowych. Bardzo dobrze zachowane starodruki służą do wielu opracowań z zakresu historii kultury, a przede wszystkim do badań nad przeszłością Pomorza, historią druków tego regionu oraz historią książki. Różnojęzyczne teksty, z przewagą dominującego w starodrukach języka łacińskiego, przedstawiają całe bogactwo treści różnych dyscyplin naukowych oraz różnego rodzaju literatury.

⁵¹ B. Bieńkowska, *Staropolski świat książek*, Wrocław 1976, s. 214.

⁵² A. Lewandowska, *Biblioteka Gimnazjum Akademickiego w Toruniu...*, s. 28–29.

Irena Urbaniak

Nicolaus Copernicus Public Provincial Library in Toruń

Öffentliche Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus Bücherei in Toruń

e-mail: iu@ksiaznica.torun.pl

Irena Urbaniak works in the Public Provincial Library- the Copernicus Library in Toruń. In 2006 she graduated from library and information studies at the Nicolaus Copernicus University (NCU) in Toruń. The supervisor of her MA dissertation entitled *The Division of Special Collections in the Copernicus Library in Toruń (1923-2004)* (Toruń 2006) was dr hab. Iwona Izmańska (NCU professor). She wrote her first article *Druki elbląskie w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Analiza formalna (część I) [Elbląg prints in the collections of the Copernicus Library in Toruń: formal analysis (part I)]* published in volume 13.

Elbląg prints in the collections of the Copernicus Library in Toruń: thematic analysis. The origin (part 2)

Keywords: The Nicolaus Copernicus Public Provincial Library in Toruń, Elbląg, Toruń, old prints, thematic analysis, the origin

Summary: The article includes a thematic analysis of the 16th–18th century prints of Elbląg which are now part of the collection of the Copernicus Library. It also discusses the origin of the prints and the sources of their origin. The subject matter of the old prints is quite complex and includes scientific works, belles-lettres, religious literature and legal-political texts. Among the authors of the texts there are many teachers from the Elbląg Gymnasium School. The article presents most of the authors of the discussed prints. The origin of the old prints of Elbląg was established on the basis of the experience of the author of the article. The prints analysed here come from both institutional libraries and private sources. Almost each of them includes a bookplate of the owner, or any other ownership mark such as a handwritten entry. The collection comprises 77 prints published in Elbląg's publishing houses.

Elbinger Drucke in den Beständen der Kopernikus-Bücherei in Toruń (Thorn). Thematische Analyse. Provenienz (Teil 2)

Schlüsselbegriffe: Öffentliche Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus Bücherei in Toruń, Toruń (Thorn), Elbląg (Elbing), Thematische Analyse, Provenienz

Zusammenfassung: Der Artikel enthält eine thematische Analyse der aus dem 16. und 17. Jahrhundert stammenden Elbinger Drucke, die in den Beständen der Kopernikus-Bücherei vorhanden sind. Auch die Provenienz dieser Drucke sowie die Quelle ihrer Herkunft werden darin besprochen. Die Thematik der besprochenen alten Drucke ist ziemlich reichhaltig. Darunter befinden sich sowohl wissenschaftliche Werke wie auch schöngeistige und religiöse Literatur sowie juristisch-politische Arbeiten. Unter den Autoren dieser Arbeiten finden sich viele Lehrer

des damaligen Elbinger Gymnasiums. Die meisten Autoren der besprochenen Drucke werden in dem Artikel näher vorgestellt. Die Provenienz der Elbinger alten Drucke wurde auf der Grundlage der Erfahrung des Autors des Artikels ermittelt. Die analysierten Drucke stammen sowohl aus Institutsbibliotheken als auch aus privaten Sammlungen. Fast jeder von ihnen enthält ein Exlibris des Eigentümers, ein anderes Bücherzeichen oder sogar einen handschriftlichen Eintrag. Die besprochene Sammlung umfasst 77 Drucke, die in Elbinger Verlagshäusern herausgegeben wurden.